

# Boetepredikers en de IHS-rage op gebouwen

Dirk J. de Vries

Wat brengt iemand ertoe om de naam van Jezus duidelijk herkenbaar op de voorgevel van zijn huis te zetten? Een vrome verwijzing in de vorm van letters op een laat-middeleeuwse, natuurstenen gevel in Kampen blijkt niet op zichzelf te staan en geeft richting aan een onderzoek dat uiteindelijk naar Italië leidt.\* Daar aangekomen dienen zich honderden voorbeelden aan. Om dit verschijnsel te verklaren, kan men misschien kijken naar soortgelijke, hedendaagse uitingen. In Italië, onder de vensters van huizen, maar soms ook in etalages van winkels, hangen veelkleurige vlaggen met PACE. De vlag is een reactie op de situatie in Irak en de betrokkenheid van de Verenigde Staten en Italië in het bijzonder. Het gaat om een politieke stellingname, maar woord en kleur (regenboog) geven tevens een religieus tintje. In Kampen en omgeving ziet men op achterkanten van auto's regelmatig een abstracte vis van glanzend metaal. Zo herkennen bevlogen protestanten elkaar in een heidense wereld, hetzelfde symbool dat de eerste Christenen in het oude Rome gebruikten. Vlaggen en auto's zijn weinig duurzaam, minder althans dan de historische bronnen en de gebouwen die in dit artikel centraal staan.

## IHS

Bernardinus van Siena (1380-1444) trok in de eerste helft van de vijftiende eeuw predikend rond in Italië. Hij droeg de naam 'die boven alle namen is' uit door hem tijdens zijn preken op een houten schildje te tonen: "Dikwijls hield hij onder zijn sermoenen den volke een bord voor, waarop met schitterende letteren de naam van den Zaligmaker geschreven stond".<sup>1</sup> Hij openbaarde de naam van God aan de mensen onder het motto "Pater, manifestavi nomen tuum hominibus".<sup>2</sup> Bernardinus adviseerde een ieder Jezus' naam duidelijk zichtbaar en met waardige schoonheid op de deurpost van zijn huis aan te brengen<sup>3</sup>, zoals men dat gewend was met familiewapens te doen. Dit gebruik kreeg in Italië ruime verspreiding. Tot op de dag van vandaag bleven daar relatief veel voorbeelden uit de 15<sup>de</sup> en 16<sup>de</sup> eeuw bewaard (afb. 1). De Lage Landen kenden ze ook, maar daar bleven ze nauwelijks direct zichtbaar bewaard.

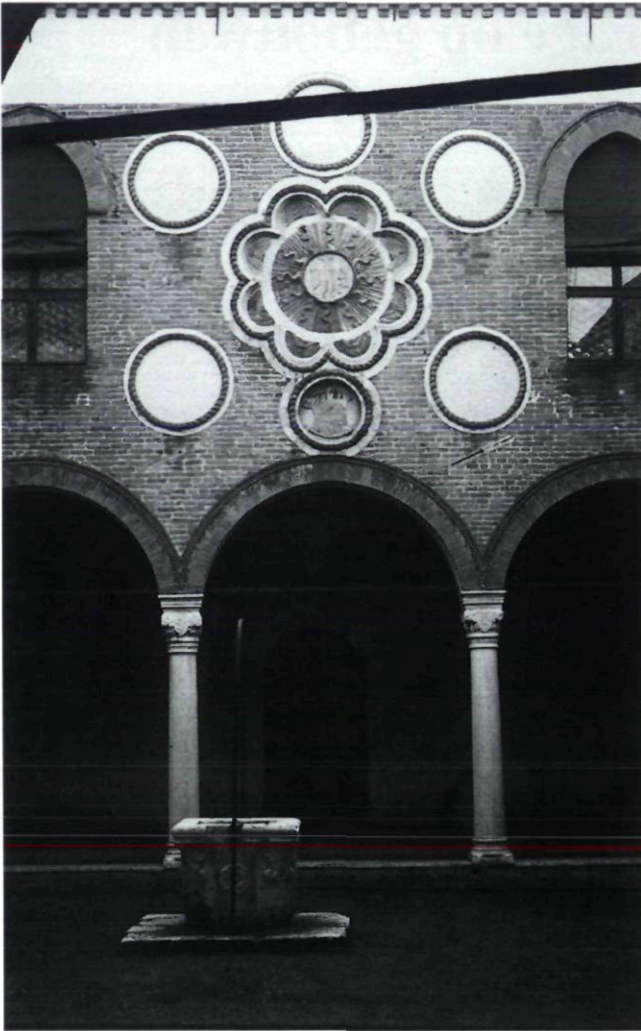
Het IHS-monogram, de afkorting van het Latijnse Jhesus, beter gezegd 'trigramme' (Fr.), is geen 'uitvinding' van Bernardinus van Siena. De afkorting is in de eerste eeuwen van



Afb. 1. L'Aquila, Palazzo Pasquali XV, IHS-monogram midden boven poort (foto auteur 2003)

de jaartelling al bekend in Italië ruim voor de geboorte van de heilige.<sup>4</sup> Bernardinus propageerde de naam van Jezus niet alleen in hart en ziel te koesteren maar letterlijk ook op en in de eigen woning aan te brengen. De orde der Franciscanen, waartoe Bernardinus behoorde, zal het nodige aan de verspreiding in de 15<sup>de</sup> en 16<sup>de</sup> eeuw hebben bijgedragen, met name de strenge richting, die van de observantie. Het zijn niet alleen gebouwen van de franciscanen maar ook normale parochiekerken en kloosters van sommige andere orden, zoals de Karthuizers, Kruisheren en later vooral de Jezuïeten, waar we het IHS-monogram tegenkomen.

De oudste voorbeelden zijn steeds omgeven door een (gouden) stralenkrans en hebben een gotische letterzetting, in Italië ook wel geschreven als YHS. Onder invloed van de renaissance past men sinds circa 1475 in Italië Romeinse kapitalen toe, in de 16<sup>de</sup> eeuw ook in het noorden, terwijl in de 17<sup>de</sup> eeuw en later op de centrale H een Latijns kruis werd geplaatst. Aanvankelijk waren het vooral franciscaner boetepredikers die voor verspreiding van het IHS-motto zorgden. Met de komst van de Jezuïeten in tweede helft van de 16<sup>de</sup> eeuw kreeg dit gebruik een nieuwe impuls. Zij adopteerden het monogram en voegden binnen het ovaal omrande veld onder het IHS-monogram drie spijkers (i.v.m. de kruisdood) toe. In Italië dateert het merendeel van de voorbeelden op



Afb. 2. Ferrara, binnenhof Museo Casa Romei. Op 17 april 1483 schonk Giovanni Romei (1402-1483) dit huis aan de zusters van het Corpus Domini (foto auteur 2004)

woonhuizen uit deze latere fase, terwijl toepassingen in het noorden doorgaans beperkt bleven tot de interieurafwerking. Dit kan niet los gezien worden van de verandering van de staatsgodsdienst sinds de alteratie. Toch lijkt zich ook in Italië een tweedeling af te tekenen wat betreft de publieke zichtbaarheid van het IHS-monogram versus de meer besloten toepassingen. Enerzijds vindt men instellingen en particulieren die ostentatief het wapen aan de buitenkant tonen, terwijl anderen het monogram reserveren voor de meer persoonlijke, interne sfeer van hun domicilie (afb. 2).

Met het aanbrengen van monogrammen wint ook de verspreiding van de beeltenis van Bernardinus enorm aan populariteit, zij het een fase later. Vanaf zijn sterfjaar 1444 komen we hem op voorstellingen tegen. De voortvarende heiligverklaring in 1450 zal een extra stimulans zijn geweest om Bernardinus – met nymbus- op religieuze voorstellingen af te beelden,



Afb. 3. Siena, Palazzo Pubblico. San Bernardino geschilderd door Sano di Pietro (1406-1481) (foto auteur 1994)

samen met de meest vooraanstaande mede-heiligen van zijn orde. Alleen al uit de 15de eeuw zijn enkele honderden schilderijen bekend waarop San Bernardino duidelijk geportretteerd is. Mondiaal zijn er meer dan duizend voorstellingen bekend, waarvan een groot deel te vinden in de *Enciclopedia Bernardiniana* in vier delen die in 1980 verscheen te L'Aquila naar aanleiding van de 600<sup>e</sup> geboortedag.<sup>5</sup> Bernardinus is niet alleen herkenbaar door zijn attribuut en het kenmerkende IHS-schildje, een boek en drie mijters (van het bisschopsambt dat hij drie maal weigerde), maar ook aan zijn blote voeten, kloostergewaad en vooral zijn ascetische uiterlijk met zijn getaand, kaal hoofd en tandeloze mond (afb. 3). Zijn enorme populariteit mag ook blijken uit de opkomst van de doopnaam *Bernardino* in Italië, waarvan het Nederlandstalige equivalent *Bernardijn* luidt. Deze aandacht lijkt, wat het noorden betreft, te culmineren op de linkervleugel van een diptiek even na 1501 door Gerard David (afb. 4). De knielende opdrachtgever



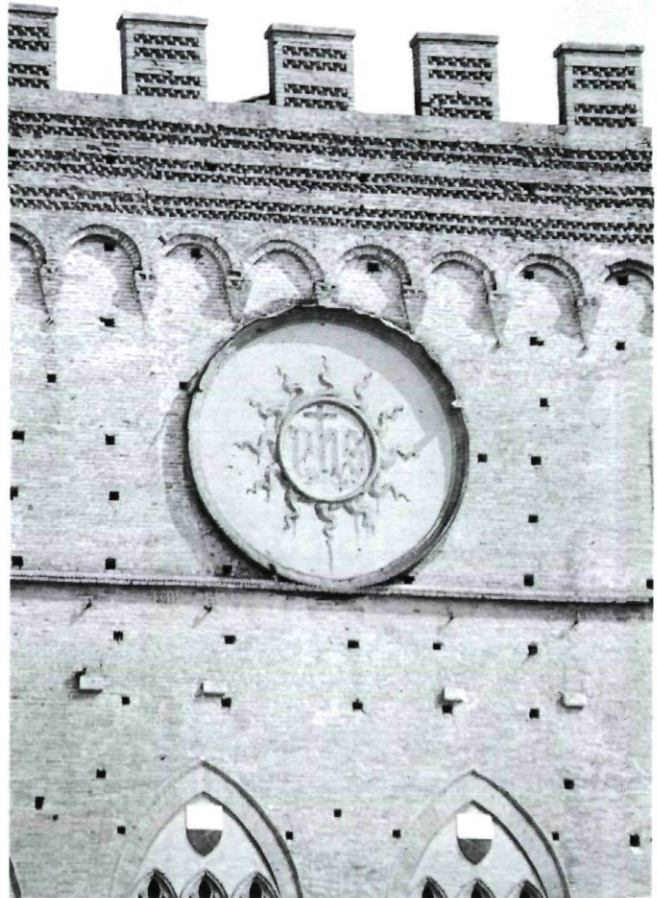


Afb. 4. Detail van Gerard Davids *Kanunnik Bernardijn Salviati en drie heiligen op hoger plan*. Van links naar rechts: St. Maarten, St. Bernardinus, St. Donatus (foto © The National Gallery, London)

met gevouwen handen en wit gewaad is kanunnik Bernardijn Salviati (†25.1.1519), secretaris van het Sint Donaaskapittel te Brugge die met zijn moeder levensgroot te zien was op een koperen/blauwstenen zerk in de dezelfde kerk.<sup>6</sup> Op het schilderij staat Sint Donatus rechts van hem. Bernardinus draagt in zijn linkerhand een boek met beslag en doornenkroon en reikt met zijn rechterhand richting schouder van Bernardijn, terwijl links daarvan Sint Maarten (bedelaar op de achtergrond) in bisschopsgewaad een zegenend gebaar maakt. De drie linker figuren kijken devoot op naar de plaats waar zich oorspronkelijk waarschijnlijk het rechter paneel met de kruisiging van Christus moet hebben bevonden, thans aanwezig in de Gemäldegalerie te Berlin. Dat Bernardinus in Brugge bijzondere bekendheid genoot, was evenmin toeval, zoals we later zullen zien. Een soortgelijk linker paneel, maar dan met twee figuren, waaronder Bernardinus, is bekend van de zogenoemde Meester van de Brugse legende van de H. Ursula.

### Voorbeelden in Italië

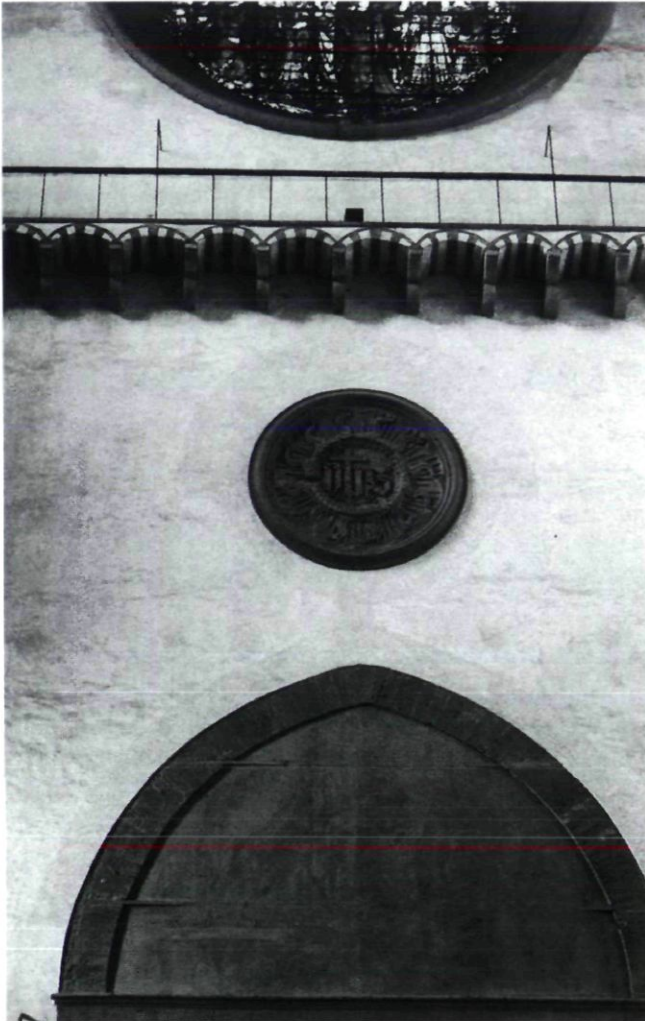
Tijdens zijn leven, meestal als gevolg van zijn vurige preken, zag Bernardinus reeds de eerste vruchten van zijn aanmoediging om de naam van Jezus uit te dragen. Het oudste IHS-monogram op een gebouw dateert van 1425 en bevindt zich nog steeds duidelijk zichtbaar op de voorgevel van het Palazzo Pubblico te Siena, waar het op stadskosten werd aangebracht na een preek (afb. 5). In het stadhuis vinden we één



Afb. 5. Siena, voorgevel Palazzo Pubblico met IHS-monogram aangebracht na een preek door Bernardinus in 1425 (foto auteur 1994)

van de oudste portretten van Bernardinus, geschilderd door Sano di Pietro (afb. 3) en in de Sala del Mappamondo eveneens een groot monogram geschilderd door Battista di Niccolò da Padova. Bernardinus had enorm succes onder het volk, maar er ontstond 'collegiale' oppositie die hem beschuldigde van ketterij.<sup>7</sup> Het ging daarbij om het schildje met de cryptische letters. Er bestond immers maar één algemeen erkend teken: het kruis. Sommige priesters weigerden absolute te geven aan iemand met zo'n schildje. Het omhoog steken van het teken door Bernardinus tijdens zijn preken ging soms gepaard met spontane uitdrijving. Dit kwam overeen met wat men wist van werkzame occulte, magische letters en symbolen.<sup>8</sup> Bernardinus scheen zich hiervan niet bewust en moest in 1426 zijn standpunt verdedigen bij de paus: "Ze zeggen dat ik een ketter ben, dat er een steekhoudend rapport bestaat en dat ik verbrand zal worden – daarom smee ik jullie tot God Almachtig te bidden voor mij".<sup>9</sup> Met steun van enkele discipelen wist hij zijn opvatting met succes te verdedigen en werd



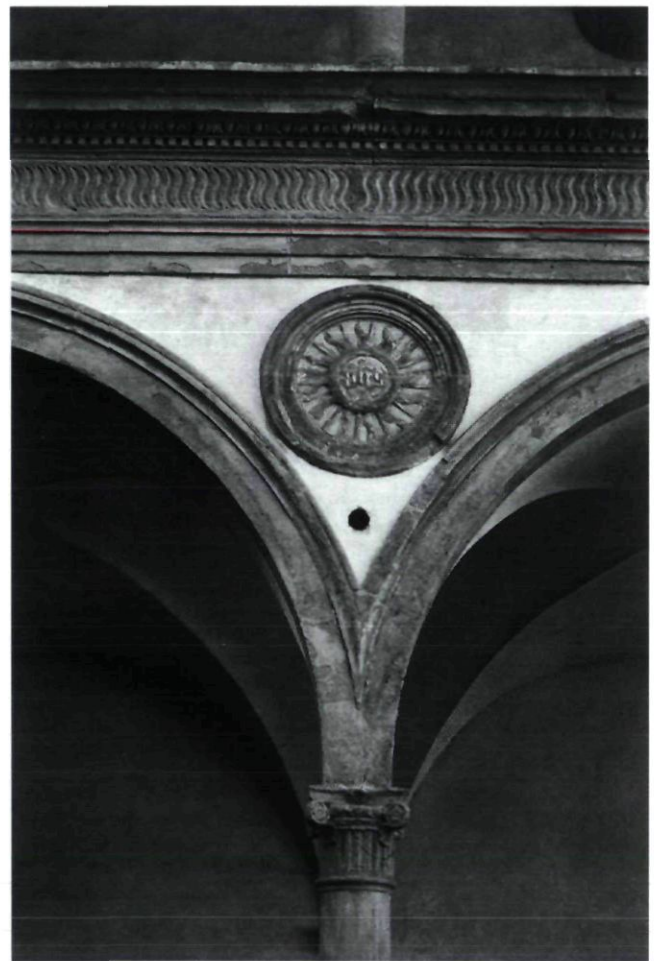


Afb. 6. Florence, Sante Croce, westgevel inwendig met IHS-monogram (foto auteur 2004)

hij door de paus vrijgesproken. Onmiddellijk na de uitspraak kerfden zijn mede-broeders het IHS-embleem in de gevel van de Santa Croce te Florence. Op de huidige, 19<sup>de</sup>-eeuwse gevel is dat niet te zien maar er bevindt zich nog wel een oud monogram aan de binnenzijde (afb. 6). Ook de tweede pandhof in renaissance-stijl draagt een meervoud van IHS-monogrammen. Het ontwerp is van Fillippo Brunelleschi en dateert uit het jaar van zijn overlijden, 1446. In 1453 kwam de bouw gereed waarbij de uitvoering van het beeldhouwwerk voor rekening kwam van Benedetto da Maiano (afb. 7). Bernardinus preekte diverse malen op het plein voor de S. Croce omdat de kerk zelf te klein was. Voor de Florentijnse Porta Romana, de uitvalsweg naar Siena, bevindt zich een plein, de Piazza della Calza, waar we in een kerktoeren een ouder exemplaar van het IHS-monogram zien; wellicht heeft Bernardinus ook hier gepreekt. Het bijbehorende klooster kwam in 1529-'31 onder toezicht van Jezuiten.

Aan de openbare weg vindt men verder in Florence niet veel voorbeelden van het IHS-monogram. Enkele bescheiden exemplaren op voorname huizen bevinden zich op de Palazzi Rossini en Ottaviano.

In Italië is het wat de kloosters van de Franciscanen betreft vrij snel duidelijk of het de meer traditionele conventuelen betreft -die weinig of geen uiting gaven aan de IHS-rage- dan wel de strenge richting van de observantie waartoe ook Bernardinus behoorde. Santa Croce bekeerde zich als een van de weinige grote stadskloosters tot de observantie, evenals het bescheiden Franciscanenklooster in Fiesole, op de berg bij Florence, waar Bernardinus enige tijd doorbracht. Het spreekt voor zich dat de meest aanverwante bedelorde, die van de Dominicanen, weinig boodschap had aan het uitdragen van de symboliek van de franciscaner fanaticus. Toch was de oorspronkelijke tucht ook de Dominicanen niet vreemd. In Florence pleitte de dominicaan Girolamo Savonarola (1452-1498) voor boetedoening en het leiden van een vroom leven, maar ook voor het recht van iedere burger om aan het stadsbestuur te kunnen deelnemen. Op 17 november 1494 werden



Afb. 7. Florence, Sante Croce, tweede pandhof in 1446 ontworpen door Filippo Brunelleschi, met beeldhouwwerk van Benedetto da Maiano uitgevoerd in 1453 (foto auteur 2004)



Franse troepen onder aanvoering van Karel VIII als verlossers binnen gehaald en de stadsstaat op aanwijzing van Savonarola tot een fundamentalistische republiek omgevormd. Volgens Savonarola was Florence een door god uitverkoren staat waar zijn aanhangers, de *Piagnoni* (heftige huilers) hardhandig optraden tegen dobbelaars, kunstenaars die onzedige schilderijen maakten, schrijvers van libertijnse boeken, indecente vrouwen en prostituees.<sup>10</sup> Het carnaval werd in 1497 vervangen door een groot penitentiefeest op de Piazza della Signora waar dobbelstenen, sieraden, muziekinstrumenten en andere ijdele voorwerpen publiekelijk in een brandstapel werden vernietigd. Aan de oproep van de paus, om zich te komen verantwoorden, gaf Savonarola geen gehoor. Hij beschuldigde Rome van simonie, handel in aflaten e.d., hetgeen met excommunicatie werd beantwoord en een dreigend interdict voor de hele stad. Twijfel sloeg toe onder de burgers, Karel VIII werd in Napels verslagen en de Medici's keerden terug. Na zware marteling werd Savonarola op 23 mei 1498 met twee broeders opgehangen en verbrand op de Piazza della Signora waarna men de as over de rivier de Arno uitstrooide. Uit de mond van



Afb. 8. Florence, Loggia di San Paolo met afbeelding van San Bernardino door Andrea della Robbia in 1495 (foto Linda van Putten 2004)

Lorenzo de Medici werd opgetekend dat Fra Savonarola zijn afkeer had gewekt maar San Bernardino daarentegen zijn hart had gestolen.<sup>11</sup> Het ideaal van de theocratische republiek zien we vertaald in de uitmonstering van het Ospedale Loggia di San Paolo in Florence waarvan de ornamenten door Andrea della Robbia werden vervaardigd in 1495. Hier staan heiligen van diverse orden en achtergrond naast elkaar afgebeeld met min of meer in het midden de figuur van San Bernardino (afb. 8). Verrassend is de uitmonstering van het tympaan boven de ingang waar Franciscus en Dominicus, de stichters van de twee belangrijkste bedelorden, elkaar omarmen. Diverse steden in Italië hebben een bijzondere relatie tot San Bernardino die tot uiting kon komen door de oprichting van een oratorium. Sommige hebben een speciale historische band, zoals Massa Marittima waar Bernardinus in 1380 geboren was en alwaar in 1445 de eerste kerk ter ere van hem werd opgericht. Vanuit de thuisbasis Siena trok hij door heel Italië. Na een preek te Arezzo riep hij in 1426 een ieder op hem te volgen naar de Fonte Tecta, een Etruskisch heiligdom met bron in het bos buiten de stad.<sup>12</sup> Op een predella van de



Afb. 9. Arezzo, Santa Maria delle Grazie, altaar van Andrea della Robbia waarop Bernardinus rechts prominent is uitgebeeld en een schilderstuk van Parsi di Spinello (foto auteur 2004)

Neri di Bicci (1419-1491) in het stedelijk museum is te zien hoe Bernardinus met het stadsbestuur en hoogwaardigheidsbekleders en een stoet mensen op weg ging, een kruis plantte in de bron en de tempel liet slopen. Op die plaats werden een klooster en kerk gesticht, gewijd aan Santa Maria della Grazie met een altaar van Andrea della Robbia (afb. 9). In een nevenruimte bevindt zich een oratorium ter ere van Bernardinus, terwijl het ranke entreeportaal omstreeks 1480 is ontworpen door Benedetto da Maiano.

Het portaal van de Chiesa santa Maria del Rosario aan de Zattere al Gesuati in Venetië, of de Certosa te Pavia bijvoorbeeld; het aantal memorerende voorstellingen van Bernardinus is schier eindeloos. In zijn laatste rustplaats L'Aquila staat een grote kerk waaraan tussen 1454 en 1472 werd gebouwd, met daarin de kolossale tombe van Silvestro dell'Aquila uit 1505. De kleine heilige ligt achter tralies opgebaard. De vraag is of Bernardinus het zelf zo gewild had. Ooit vocht hij de realiteit van splinters van het H.Kruis aan, uitte twijfel over de echtheid van Maria's moedermelk en schreef sommige wonderen toe aan menselijke verbeelding.<sup>13</sup> In 1525-'27 kreeg de westgevel van de kerk de imposante façade in renaissance stijl naar een ontwerp van Cola dell'Amatrice.

### Boetepredikers in de middeleeuwen

Onzeker was het leven van de middeleeuwse mens. Aan oorlog, rampspoed en misoogst was men gewend, een plotselinge dood lag op de loer. Onder omstandigheden sloeg men geregeld op de vlucht. Noodlot was een straf van god, gevolg ook van een leven in zonde. Buiten de steden hielden zich bendes en zeerovers op, terwijl handlangers van naburige vorsten aasden op buit en territorium. Binnen de stadsmuren streden rivaliserende facties om de macht die ze niet wensten te delen, met name niet met handwerkers en gilden. Dit verschijnsel beheerste het politieke toneel in Italië, maar evenzeer Nederland in de late middeleeuwen. Bloedwraak was een vanzelfsprekende genoegdoening.<sup>14</sup> Waar rijke mensen nog konden terugvallen op voorraden, bezit, personeel en een primitief soort van medische zorg, betekende misoogst voor de armen onmiddellijk hongersnood die leidde tot bedelstaf of oproer. Als troost werd hen na de dood een beter leven voorspeld, in tegenstelling tot de rijken. In de bijbel staat immers dat het voor een kameel makkelijker is door het oog van de naald te kruipen, dan voor een rijke om in de hemel te komen.

De kerk zat zondaren op de huid. Boetepredikers, een bekend verschijnsel in de 14<sup>de</sup> en 15<sup>de</sup> eeuw, deden daar graag een schepje boven op. Ze gingen te keer tegen gramschap en hebzucht. Volgens Dante kwamen de zielen van de toornigen in de vijfde cirkel van de hel terecht: het grauwe moeras langs de Styx waarin naakte en wraakzuchtige mensen eeuwig aan het vechten waren en elkaar met hun tanden aan stukken scheurden. Woekeraars belanden in de zevende cirkel van de hel, het hete zandveld, waar zij –met geldzakjes om de nek– eeuwig zouden branden.<sup>15</sup>

De hartstochtelijke preken trokken grote groepen mensen en waren tevens onderhoudend, dikwijls ook vermakelijk: "Ze

verfraaiden hun aansporingen met vertellingen en 'exempla' die uit het leven gegrepen waren, met verhalen die ze van reizigers hadden gehoord en met geruchten over vreemde mirakelen". Soms vroegen ze aandacht met imitaties van dieren geluiden dan weer betrokken ze de toehoorders in hun betoog of gingen met hen in discussie, bijvoorbeeld met de koopman uit Prato Francesco di Marco Datini die vroeg: "Waarom wilt u zich niet gedragen als de apostelen van Christus die bereid waren te sterven om de waarheid te spreken? Waarom steekt u tegen die Florentijnen van u geen preek af over de zonden van die stad, en in het bijzonder over de moorden die daar elke dag plaatsvinden?" En de broeder antwoordde me lachend dat de reden was dat er nu meer biechtvaders dan martelaren zijn".<sup>16</sup>

De discussie getuigt van gevatheid maar ook van een zekere scepsis bij de vraagsteller. Net als narren begaven boetepredikers zich soms op het randje van wat politiek correct en vanuit kerkelijk standpunt oorbaar was. In hun levenswandel schaalden boetepredikers zich aan de zijde van de armen. Ze vonden steun bij de bevolking, spraken in de volkstaal en waren afhankelijk van aalmoezen. Ze gingen blootsvoets en sober gekleed van stad tot stad waar ze preekten in kerken en vooral in de open lucht (afb. 10). De bedelmonniken hielden hun preken 's ochtends vroeg en bij zonsondergang zodat de werkuren niet belemmerd werden.

Bernardinus van Siena sprak klare, voor iedereen begrijpelijke taal en liep nooit nadrukkelijk met zijn kennis te koop. In tegenstelling tot sommige tijdgenoten dreigde hij niet met hel en verdoemenis en wilde hij dat zijn toehoorders tevreden en verlicht, niet in verwarring zouden weggaan.<sup>17</sup> Het verhaal gaat dat Bernardinus ooit heel nerveus en met zwakke stem begon met preken en aanvankelijk last had van z'n stembanden.<sup>18</sup> Een ander, de dominicaner volksprediker Fra Giovanni Dominici had als jongen een spraakgebrek maar won door een enorme wilskracht uiteindelijk welsprekendheid: "We waren allemaal in tranen en verwonderden ons over de heldere waarheden die hij ons ontvouwde".<sup>19</sup> Hij sprak niet alleen supersnel maar week wel eens af van de rechtzinnige, officiële lijn van Rome. Fra Giovanni werd verbannen uit Venetië waar hij de opkomst van een nieuwe boetebeweging 'De Bianchi' had aangemoedigd. De aanhangers droegen witte pijen en trokken, zichzelf heftig geselend, in Noord-Italië van stad tot stad, smekend om *pace*, vrede en genade. Mensen die niets meer te verliezen hadden sloten zich bij hen aan. "Hun gloedvolle smeekbeden, hun galmende hymnen in de volkstaal, hun apocalyptische profetieën van een klassenloze geestelijke broederschap maakten hen overal waar ze kwamen geliefd bij de armen en ontevredenen, maar wekten tevens de bezorgdheid van wereldlijke en geestelijke leiders".<sup>20</sup> Vergeefs zeiden priesters dat voor vergeving van de zonden het aantrekken van een pelgrimsbijl en het volbrengen van een bandeloze trektocht door het land overbodig was. Dat men eenvoudigweg de straat kon oversteken en van een parochiepriester absolutie ontvangen. Angst voor dood en verdoemenis zette bevende burgers echter aan tot een verlate en meer





Afb. 10. Siena, preek van Bernardinus in de open lucht op de Piazza del Campo voor het Palazzo Pubblico, Sano di Pietro (ansichtkaart Duomo di Siena)

manifeste boetedoening waarmee ze hoopten het onheil af te wenden. Later waren het niet alleen armen, ontevreden en echte religieuze fanatici, maar ook gegoede stedelingen die via een pelgrimstocht hoopten op vergiffenis van hun zonden. Ook de voornoemde koopman Francesco uit Prato sloot zich bij zo'n groep *Bianchi* aan.<sup>21</sup> Ze doen denken aan de uitingen en tochten van de Wederdopers die in het tweede kwart van de 16<sup>de</sup> eeuw voor veel commotie in de Lage Landen zouden zorgden.<sup>22</sup> Hun religieuze overtuigingen werden overschaduwd door extreem gedrag, zoals naaktloperij en een communistisch getinte levenswijze, hetgeen door de zittende macht als ernstige provocatie werd beschouwd.

## Verspreiding

Van twee Franciscanen weten we dat ze bij de verspreiding van het gedachtegoed van Bernardinus ten nauwste betrokken waren: Johannes Capestrano en Jan Brugman die beiden in het Noorden een belangrijke rol hebben gespeeld. Bernardinus' trouwste gezelschap en raadsman bij de verdediging in Rome was Johannes Capestrano (1386-1456, Giovanni da Capestrano), zoon van een Duitse ridder. Ze kenden elkaar sinds 1417 toen Bernardinus was overgeplaatst naar het eenvoudige, franciscaner convent op de heuvel van Fiesole bij Florence.<sup>23</sup> Da Capestrano preekte in het Latijn dat men simultaan in de volkstaal overzette. Hij trad niet alleen op in Italië en Duitsland, maar ook in Bohemen, Oostenrijk, Hongarije, Polen en Rusland waar hij franciscaner kloosters stichtte die de observantie waren toegedaan.<sup>24</sup> In het jaar 1443 verbleef Da Capestrano geruime tijd in Brugge van waaruit hij in hetzelfde jaar te Sluis een observantenklooster stichtte.<sup>25</sup> Er kwam een eind aan zijn leven toen hij besmet raakte bij het bergen van lijken, slachtoffers van de strijd tegen de Turken die Wenen bedreigden.

Deze Johannes wordt doorgaans afgebeeld met een of twee kruisen – hij genas met een kruisteken een zieke – of met een kruisvaandel, soms een turk vertrappend of ook wel een monstrans dragend met daarin het IHS-tekens.<sup>26</sup> Dit laatste attribuut zien we op een schilderij in de Neue Residenz te Bamberg (afb. 11). De voorstelling op paneel dateert uit circa 1470-'80 en is realistisch in de stad Bamberg gesitueerd want op de achtergrond zien we de Domplatz nauwkeurig weergegeven. De heiligverklaring van Johannes volgde meer dan twee eeuwen later, maar toch zag men in het optreden te Bamberg voldoende reden om zijn oponthoud en indrukwekkende predikatie van augustus 1452 enkele decennia later te visualiseren.<sup>27</sup> Op de voorgrond van het schilderij staan toehoorders die onder indruk van de preek, hun juwelen en speelkaarten in een vuur werpen. We kennen dit gebruik van Bernardinus die in bijna iedere stad, zoals Modena, Treviso, Bologna Florence en Siena zijn toehoorders ertoe bewoog hun speelborden, dobbelstenen en kaartspelen aan de vlammen, ofwel 'het kasteel van de duivel' toe te vertrouwen. Ook hielp hij in 1425 Siena en Perugia hun stedelijke keuren aan te scherpen, dat wil zeggen: strenger te straffen, maar ik heb niet gevonden of gokken en spelen daarbij werden verboden.<sup>28</sup> Savonarola ontstak in 1497 ook zo'n vuur en pater Jan Brugman probeerde hetzelfde met bestuurlijke dwang te bewerkstelligen. Hij zette de drost en het stadsbestuur van Geldern mei 1459 aan een streng dobbelverbod in te stellen dat echter niet lang stand hield.<sup>29</sup> Zo'n verbod kwam in 1460 wel in Wesel en enkele dagen later moest een ieder zijn speelborden inleveren ter verbranding op de markt.<sup>30</sup> De in Kempen geboren pater Jan Brugman (ca. 1400-1473) kwam uit deze streek en wordt beschouwd als discipel van Bernardinus: "... want ofschoon wij niet durven verzekeren, dat hij reeds te St. Omèr was, toen Bernardinus zelf, derwaarts gekomen, in persoon de invoering der observantie in het convent aldaar bevorderde en in de parochie-kerk [St. Denis] der stad pre-





Afb. 11. Bamberg, Giovanni da Capestrano preekt in 1452 op de Domplatz (repro Staatsgalerie Bamberg)

dikte, de geest van den krachtigen man bleef wonen onder de kloosterbroeders, in wier midden Brugman leefde...<sup>31</sup> Aan het woord is dominee Willem Moll die in 1854 reeds een verdienstelijk proefschrift wijdde aan pater Jan Brugman. “Zoveel is althans zeker, dat de werkzaamheden, waaraan Brugman, niet slechts als hervormer der Minderbroeders, maar inzonderheid als prediker, in de noordelijke Nederlanden zijne krachten wijdde, en de wijze waarop en de geest waar mede hij haar volbragt, zelfs in kleine bijzonderheden met die van Bernardinus eene merkwaardige overeenkomst hebben.<sup>32</sup>

“Dan predikte hij [Brugman] op kerkhoven en pleinen, en meerdere malen begroette men de menigte degenen, die hem omringden, op dertig duizend. Allen maande hij tot boete en bekeering. Zijne woorden waren, volgens de verklaring zijner bewonderaren, als vurige stralen, die de hardste harten ontdooiden en braken...” In Kampen preekte hij in 1455 voor volk en raad en wel vijf uur lang voor de raad en ander tijd-



Afb. 12. Weert, schip van de Franciscanenkerk waarvan de kap in 1538 ± 6 jaar (d), die op het koor omstreeks 1514 (d) gebouwd moet zijn, maar die van de westelijke aanbouw met houten tongewelf uit 1469 ± 6 jaar (d) dateert en waarschijnlijk in verband gebracht kan worden met de consecratie in 1462 waarbij pater Jan Brugman aanwezig was (foto auteur 2001)

stip vanaf een kathedraal op het kerkhof voor het volk.<sup>33</sup> Met steun van de stad probeerde Brugman de Kamper conventuelen te bekeren tot de observantie, maar de medebroeders bleken daartoe niet bereid te zijn.

De observantie is de beweging die streefde naar de oorspronkelijke strenge kloostertucht. In de veertiende eeuw trad er binnen de franciscaner orde verslapping op. Paulus van Foligno gaf sinds 1368 leiding aan het volgen van een strengere leefregel en vanaf 1373 kregen de observanten toestemming om eigen kloosters te vormen.<sup>34</sup> De meerderheid van de kloosters voelde daar echter weinig voor. De behoudende kloosterlingen noemde men de conventuelen of gaudenten die men tevergeefs met de observanten trachtte te verenigen, een scheiding die in 1517 definitief werd toen beide groepen van de paus een eigen minister generalis kregen.



Een soortgelijke breuk tekende tegen zich onder de dominicanen af. In de late middeleeuwen hoorden hun observantenkloosters in Nederland tot de zgn. Hollandse congregatie, die weinig ophadden met de slappere leefwijze binnen de congregatie van Saksen.<sup>35</sup>

Het is opmerkelijk dat 15de-eeuwse kloosterkerken van de bedelorden een groot oppervlak hebben, met andere woorden gelegenheid boden om veel mensen naar een preek te laten luisteren. Zo'n kerk van franciscaner observanten staat in Weert waar pater Jan Brugman op 30 mei 1462 aanwezig was bij de consecratie (afb 12).<sup>36</sup> Ondanks ruime ervaring met stedelijke aangelegenheden kreeg Brugman het in zijn latere jaren aan de stok met het stadsbestuur van Amsterdam. Najaar 1462 pleitte hij in zijn preken namelijk voor de stichting van een observantenklooster aan de Oudezijds Achterburgwal. Het stadsbestuur stuurde verspieders en zag zijn optreden als een ongewenste inmenging in lokale aangelegenheden.<sup>37</sup> Dankzij 'het praten als Brugman', de steun van de bevolking en van de landsheer Filips de Goede, kwam het klooster er toch.



Afb. 13. Pater Jan Brugman, Limburgs aardewerk uit de 18de eeuw in Museum Amstelkring (Ons' Lieve Heer op Solder, O.Z. Voorburgwal 40, Amsterdam)

### Voorbeelden in de Lage Landen

Kort na 1450, toen Bernardinus heilig werd verklaard, moet de IHS-rage in Nederland zijn overgenomen, aangemoedigd door pater Jan Brugman die sinds 1445 tot de observantie behoorde. Er zijn weinig afbeeldingen van hem bekend (afb. 13), maar mogelijk staat hij als stichter op een muurschildering uit de tweede helft van de vijftiende eeuw in de Maria-kerk te Kempen (D) waar hij ook is geboren.<sup>38</sup>

Uit de stadsrekeningen van Zwolle blijkt meester Marten in 1455 betaald te worden om *IHUES [Jezus] an dat Raethuys te vergulden ende 2 stat waepen te verluchten* (afb. 14).<sup>39</sup> Dit is ook het jaar dat Brugman van 28 september tot 14 oktober met enkele medebroeders in de stad verbleef.<sup>40</sup> Twee maal aten de paters met het stadsbestuur en de raden in het stadhuis waarbij zich ook raden van naburige steden aansloten. De cameraar van de stad noteerde: *Item doe brooder bruggeman*



Afb. 14. Zwolle, het middeleeuwse raadhuys waar de naam van Jezus werd aangebracht na een preek van Jan Brugman in 1455; meer naar achteren de raadhuistoren die men in 1559 voorzag van het stadswapen en de naam van Jezus (reconstructietekening Han Prins)



*ghepredickt hadde in ij [twee] dagen om appele, noten vj [6] weggen ij kanne biere f iij kr. j ort j vij.*<sup>41</sup> Behalve op het raadhuis, was boven een deur van Bentheimer zandsteen in de raadstoren aan de zijde van het Grote Kerkhof meer dan een eeuw later het Zwolse stadswapen te zien met daarboven: MVLVIII (1559) en *Jhesus*.<sup>42</sup> De deur gaf toegang tot een kamer voor commissievergaderingen, gelegen aan de binnenplaats van het voormalige stadhuiscomplex.

Brugman onderhield een warme relatie met zijn vrienden in het Deventer Broederen klooster. Begin juli 1458 logeerde hij daar, preekte er voor het volk en ontving wijn ten geschenke van de stad.<sup>43</sup> In dat jaar werd de vermelding van de naam *Jh[ez]us in golt ende verwe* op het tegenover de Lebuinuskerk gesitueerde raadhuis van Deventer aangebracht, samen met een *schilde dair die aerne* [adelaar, Deventer wapendier] *inne stiet*, gehouwen door Johan Beldenhouwer in door Johan Stuerman geleverde steen.<sup>44</sup> Ook in de kerk, vermoedelijk iets later dan een bijgevoegde voorstelling met engelen,<sup>45</sup> schilderde men omstreeks dezelfde tijd de letters IHS op de zuid-oostelijke vieringspijler (afb. 15).



Afb. 15. Deventer, Lebuinuskerk, zuidelijke vieringspijler bij koor met IHS (foto auteur 2003)



Afb. 16. Kampen, voorgevel van Oudestraat 158 uit 1499 (d) (foto auteur 1992)

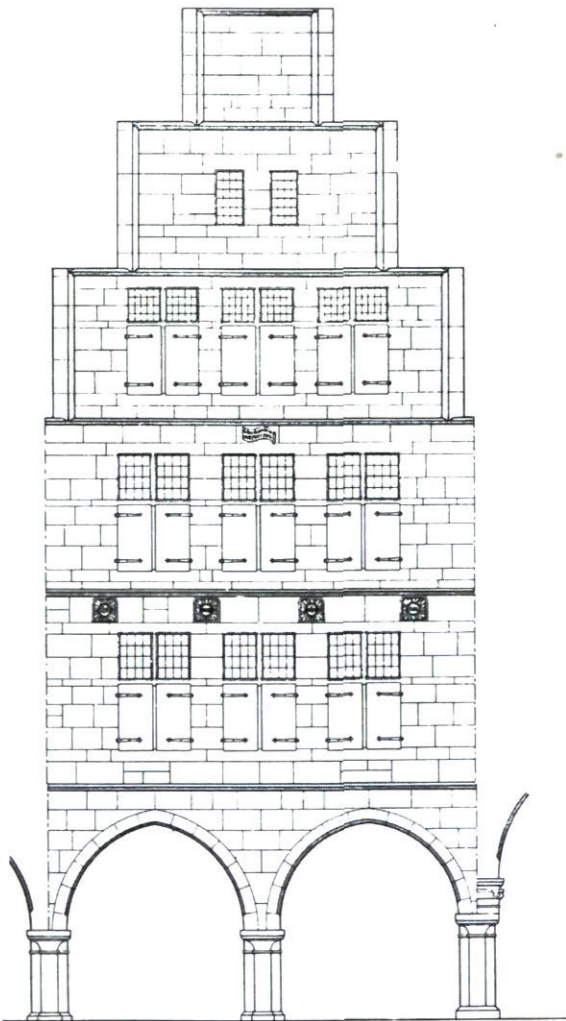
In Nederland zijn ook toepassingen op woonhuizen bekend. Een vijftiende-eeuws fragment van glas in lood uit het huis Zilverstraat 10 te Utrecht bevat waarschijnlijk een gedeelte van de letters IHS.<sup>46</sup> Van het gotische huis Oudestraat 158 in Kampen is het natuursteenwerk ter plaatse van de eerste en tweede verdieping nog origineel (afb. 16). De geveltop en de begane grond zijn volgens een opschrift in 1908 gereconstrueerd. De venster- en deuropeningen geven de gevel een indeling met drie assen. Tussen de vensters bevinden zich iele kolommen en rijk bewerkte waterlijsten en velden met visblazen en medaillons, alles van Bentheimer zandsteen. Enkele jaren geleden werd de kapconstructie en daarmee zeer waarschijnlijk ook de voorgevel gedateerd in of omstreeks 1499.<sup>47</sup> Intrigerend is de aanwezigheid van gotische letters op de medaillons. De blokken die de vensters en de deur van de begane grond bekroonden, gingen helaas verloren. Dit drietal moet de letters I, H en S hebben gedragen, althans zo kan men opmaken uit de context van de andere letters. Tekeningen die in verband met de reconstructie omstreeks 1906 zijn vervaardigd, geven de volgende interpretatie van de aanwezi-



ge letters: M A B boven de eerste verdieping en J C H boven de tweede verdieping.

Op grond van oude afbeeldingen<sup>48</sup> en waarnemingen aan het gebouw zelf moeten de letters echter als volgt gelezen worden: M A R en J O H, middeleeuwse afkortingen van Maria en Johannes. Omdat de gekruisigde Christus steeds met Maria en Johannes werd afgebeeld, is de kans groot, dat boven de begane grond de letters I, H en S hebben gestaan. Deze dispositie is vergelijkbaar met die op gebouwen en klokken uit dezelfde tijd.

In de stad Münster was op een opmerkelijk aantal huisgevels het IHS monogram aangebracht. In een documentatie, gemaakt voorafgaande aan de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog, tekenen we daarvan 19 voorbeelden op, variërend in ouderdom tussen circa 1480 en 1660 (afb. 17).<sup>49</sup>



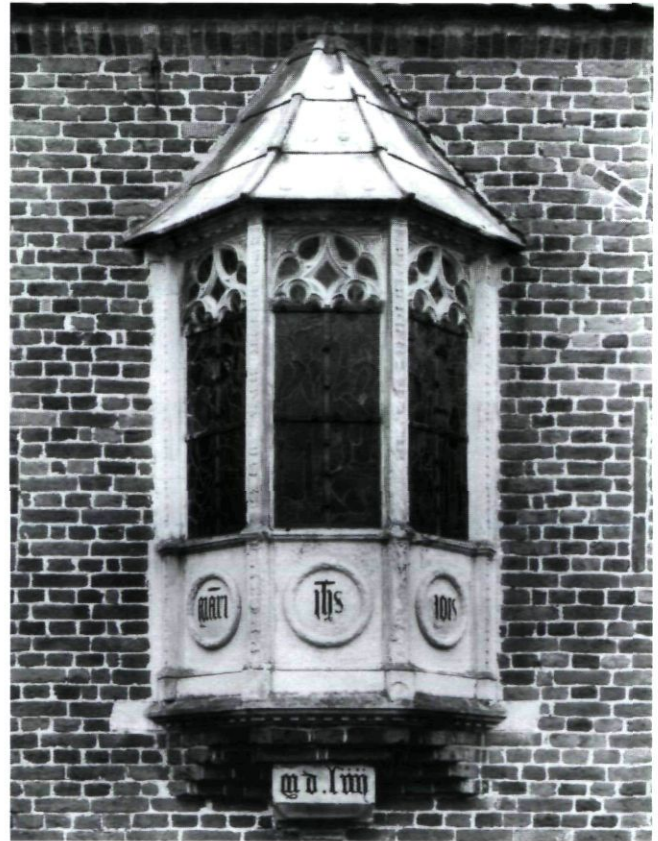
Afb. 17. Münster, Roggenmarkt 5 uit 1480: "... über den Fenstern des zweiten Geschosses gleichmässig verteilt vier Ziersteine mit den Monogrammen ihs, maia, iohs und ana von Flammen umgeben." (Max Geisberg, *Die Stadt Münster. Dritter Teil. Die Bürgerhäuser und Adelshöfe bis zum Jahre 1700*, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung Münster 1934/1976)

Boven de vensters van de eerste verdieping is bij Roggenmarkt 5, uit circa 1480, de grootste variëteit te zien: vier vierkante stenen met in stralende medaillons de afkortingen: IHS, MAIA, IOHS, ANA.<sup>50</sup> De combinatie van IHS met een afkorting van Maria en Johannes komt/kwam vijf keer voor, IHS en MAIA één maal en de naam IHS sec totaal twaalf keer. Het zijn/waren steeds aanzienlijke, natuurstenen gevels, veelal met trappen en pinakels waarin deze stenen met opschrift en soms ook jaartallen opgenomen zijn/waren.

September 1458 heeft Jan Brugman Munster bezocht waar hij logeerde in het oude Duitse fraterhuis 'uppn Honekampe'. Men neemt aan dat dit mede op uitnodiging van de stad is geweest.<sup>51</sup>

Blijkens een jaartal op de console werd in 1554 tegen de noordgevel van het klooster Ter Apel een driezijdige erker uitgebouwd. Onder de vensters bevinden zich medaillons met daarin afkortingen in gotische letters, afb. 18. Het middelste medaillon draagt de letters IHS, links lezen we MARI[A] en rechts menen we JOES te lezen. Boven de letters van de vooraf in deze eeuw sterk vervallen Munstersteen bevinden zich afkortingsstrepen. Ook deze letters kunnen we lezen als een afkorting van de naam van Johannes.

De collectie van het Fries Museum te Leeuwarden bevat een profielsteen met afmetingen van 25 x 12 x 6,5 centimeter. De



Afb. 18. Kruisherenklooster Ter Apel, erker uit 1554 met afkortingen van de namen van Maria, Jezus en Johannes (foto RDMZ)





Afb. 19. Deventer, Museum De Waag, schouwbank met IHS-monogram afkomstig uit de Assenstraat (foto auteur 1998)

baksteen was onderdeel van een tussendorpel van een kruis- of kloostervenster met een luikspinning aan de onderzijde en een glasspunning aan de bovenzijde. Op wat de bovenzijde van de tussendorpel was, dus aan de zijde van het glas, bevinden zich gotische minuskels binnen een omranding met aaneengeschakelde driehoeken (XVI A?). Op de voormalige buitenzijde staat: Ihesum; vrij gedrongen op het kortere, holle binnenvlak: maria.

In het museum De Waag te Deventer bevindt zich op de begane grond een natuurstenen schouw, in 1928 verwijderd uit een pand aan de Assenstraat in die stad. Het fries dateert men in de vijftiende eeuw en bevat vijf rechthoekige vakken waarvan het middelste het IHS-monogram binnen een stralenkrans omsluit en aan weerszijden begeleid wordt door telkens twee vakken met naar elkaar toegewende wapenschilden (afb. 19). De wapens waren er waarschijnlijk op geschilderd, maar daarvan is nu niets meer te zien.

Eveneens centraal op een uit 1538 daterende latei van een schouw in de voormalige pastorie te Warffum is het Christus-monogram in reliëf uitgehouwen.<sup>52</sup> Lateien van schouwen



Afb. 20. Nijmegen, tuin Commenderie van St. Jan, hardstenen latei (?) met IHS-monogram (foto auteur 1997)

genoten ook een voorkeur voor het plaatsen van vrome teksten of het afbeelden van heiligen, daarin verschillen de Nederlandse voorbeelden niet van die in Italië (afb. 20). Ook op vloertegels en andere ceramiek kon het IHS-monogram zijn aangebracht, zo is te zien op het eerder genoemde schilderij te Bamberg en zoals veelvuldig is aangetroffen op Vlaams en Italiaans aardewerk.

Voorafgaande aan en bij het prille begin van de bouw van de huidige toren van de Lebuinuskkerk in Deventer was er sprake van het gieten van enkele grote klokken. In 1457 is door Ghert Klinghe een klok gegoten die de naam van *Jhesus* meekreeg en vernietigd werd in 1838.<sup>53</sup> Op de 10400 pond zware klok stond vermeld: *Men zal mie des Vridags luden dat zal ons die passie beduden dat Christus liet voer ons de doet des help ons Got uyt aler noet uit den Jare onses Heren die doe kerkmeestern weren, Gert Hakesberch, Bernt van Aernem, Hendrick Rover, Gerlich Hakesberch, Ghert Klinghe de mi gehoten hast, God gheve Sinne seelen rast.*

In Nederland zijn nog vele klokken bewaard gebleven met het opschrift IHS, gevolgd door Maria, Johannes en/of andere heiligen, daterende uit de vijftiende en zestiende eeuw.<sup>54</sup> De Deventer klok was één van de oudste met alleen de naam Jezus, elders zijn ze vooral uit het eerste kwart van de zestiende eeuw bekend. Een voorbeeld daarvan bevindt zich in de toren van de Kleine- of O.L.V. Kerk te Vollenhove, in 1509 door Gerard Wou gegoten. Het opschrift in gotische letters luidt: *JHESUS MARIA JOHANNES GERARDUS DE WOU ME FECIT ANNO DOMINI MCCCCCIX.*<sup>55</sup>

### Tweedracht, vergeving en *pace*

Er was dus een meningsverschil, c.q. tweespalt over de leefregels en de tucht binnen de kloosters van de bedelorden. Daarover sprak Bernardinus wijselijk niet. Wel over de strijd tussen de paapse Guelfen en de keizerlijke Gibellijnen. "Zien jullie niet", schreeuwde hij, "dat jullie elke man, vrouw of kind bestempelen als Guelf of Gibellijn? Het enige dat jullie nog niet veranderd hebben in een Guelf of of een Gibellijn zijn brood en wijn!" Ook de heiligen worden over de partijen verdeeld en ze zetten hun wapens en partij-emblemen zelfs boven het hoofd van Christus en ik zeg: "O Here God, de duivel bevindt zich boven U en piest op Uw hoofd".<sup>56</sup>

Het ging om de politieke verdeeldheid en soms bloedige factiestrijd die zich niet alleen in Italië maar overal in Europa onder verschillende benamingen voordeed. Het waren de boetpredikers die zich ermee bemoeiden en opriepen tot verzoening. Fra Bernardino wist in Crema zodanig op het gemoed van zijn toehoorders in te spelen dat 90 bannelingen in de stad mochten terugkeren. Een verstotene kwam terug in de stad waar zijn grootste vijand een maaltijd voor hem bereidde. Iemand die inmiddels in zijn huis getrokken was, blies de aftocht en een ieder die iets gestolen had, bracht het terug. De dagen daarop kwamen ze met zijn vee aanzetten en Bernardinus merkte op, dat dit alles God behaagde.<sup>57</sup> In het jaar 1423 zwoer in Vicenza een jonge man wraak op de moordenaar van



zijn vader. Hij was daarover zo beschaamd dat hij op zoek ging naar zijn vijand met de bedoeling hem te vergeven. Maar ook de moordenaar ging op zoek en ze troffen en omarmden elkaar met de woorden “vergeef me, want ik heb jou vergeven” en geen van de aanwezigen kon zijn ogen droog houden. Het voorval lijkt sterk op een actie van Brugman in Friesland. In Nederland heerste wraakzucht tussen rivaliserende facties, de zogenoemde Hoekse en Kabeljauwse twisten.<sup>58</sup> “Waar Brugman zich wendde of keerde, ontmoette zijn oog, gelijk dat van Bernardinus in Italië, den schrik des krijgs en der velen met al hunne rampen en ongerechtigheden”... “In 1463 haastte Brugman zich naar Gaasterland waar een conflict heerste tussen Schieringers en Vetkopers. Hij hield verschillende preken, toonde een baby wiens vader vermoord was tijdens een preek en zei “Mijn kind! Begeert gij vrede en verzoening en zult gij, volwassen zijnde, den dood uws vaders niet wreken, zoo steek ten teeken daarvan uwe rechterhand op”.<sup>59</sup> Terstond ging het armpje van het kind omhoog, tot verbazing van de omstanders.

In Belluno regeerden de Guelfen en Gibellijnen de stad om de beurt maar Bernardinus wist door verandering van de statuten samenwerking te bewerkstelligen. Hij stond erop dat alle burgers hun partij-emblemen van de huizen verwijderden en vervingen door het monogram met de naam van Jezus.<sup>60</sup>

Opmerkelijk was het optreden van Bernardinus te Rome waar hij in 1427 verbleef. Daar was het gebruikelijk dat een moordenaar achter de poort en het hekwerk van het huis van de getroffen familie opgesloten en gestraft mocht worden. Dit eigenrecht onttrok zich aan de lokale rechtspraak en wetgeving. Bernardinus wist te bewerkstelligen dat bijna alle tralie-werk verwijderd werd.<sup>61</sup>

Een bezoek van de vredestichter werd dikwijls bezegeld met het oprichten van een gedenkteken, het stichten van een weeshuis of andere liefdadige instelling.<sup>62</sup> Omdat hij geen geschenken voor zichzelf vroeg, pleitte hij bij de doge Tomaso Mocenigo in Venetië met succes voor een royale gift aan de Karthuizers op het eiland van Sant’ Andrea.<sup>63</sup>

Bernardinus en Brugman delen dat zij beiden graag geziene gasten waren van stadsbesturen.<sup>64</sup> Jan Brugman keurde het af dat men twee heren diende: “Nyemant en mach twee heren dienen, die contrarie sijn: ende hi moet den enen haten ende den anderen mijnnen...”<sup>65</sup>

Brugman ontving bovendien uitnodigingen om te preken van vele steden die hem de kosten van verblijf, reis, wijn e.d. betaalden.<sup>66</sup> Hij preekte niet alleen tot het volk maar in diverse gevallen ook speciaal voor het stadsbestuur. Men kan zich afvragen waarom zo veel stadsbesturen in Nederland zich met deze boetepredikers wilden identificeren. De verklaring van Lettinck, dat de prediker wellicht mee kon helpen het volk onder controle te houden, is voor nuanceren vatbaar.<sup>67</sup> Met het onthaal van de predikers gaf het bestuur juist te kennen aan de zijde van het volk te staan. Op zich waren de stadsbesturen in principe niet voor het uitbreiden van het aantal kloosters omdat daarmee meer goederen in de ‘dode hand’ geraakten. Gingen zij desalniettemin akkoord met de vesti-

ging van een nieuw klooster, dan kozen ze nadrukkelijk voor observanten, zoals bij de dominicanen te Zwolle in 1469. Sterker nog, de stad profileerde daarbij als beschermer, ‘stichter’ en belangrijke subsidiegever van de bouw.<sup>68</sup> Men liet zich kennelijk inspireren door de neiging tot verzoening die –al dan niet openlijk– in veel stadsbesturen een negatieve invloed op het algeheel functioneren gehad zal hebben. Anderzijds moet de voorgestane sobere, tevens belangenloze levenswijze in dienst van Christus en de samenleving, in het bijzonder daaronder de behoeftigen en de armen hebben aangesproken. Zowel in Italië als in de Lage Landen hielpen boetepredikers bij het opstellen of aanpassen van stedelijke keuren. Zo gingen Christelijke deugden samen met het in Italië gepropageerde motto ‘buon governo’, goed bestuur, dat zich uitte in geluk en welvaart, zoals geschilderd door Simone in het stadhuis van Siena.

Hendrik Mande propageerde begin 15<sup>de</sup> eeuw: “Uutwendighe vrede sullen wij hebben mit onsen evenmenschen, also dat wy na Sinte Pauwels lere, also verre alst in ons is, mit allen menschen vrede hebben ende pinen te houden. Ende daerom sullen wy, als ons Sinte Pauwels leert, den toorne sted gheven, dat is wy sullen, alst also nutte ende orbarlic is, den toernighen ende beroerden menschen goedertierlic wiken, ende hem na sijnre beroeringhe ende toernicheyt niet antwoerden, opdat wy den vrede onghestuert bewaren moghen ende saligheyt vercrighen, daer onse gheminde selve af seyt: salich sijn die vredesamen of vredemakers, want sy sullen kijnder Gods gheheten worden”.<sup>69</sup>

Het ging de boetepredikers erom het kwade om te buigen in het goede. Bernardinus stelde: “Het meest schurkachtige in de wereld is stelen en daarom is het nobel om te geven”<sup>70</sup>, en maakte van een glimmende, eikenhouten bank weer een zitblok voor de armen van Christus.<sup>71</sup>

Aldus handelde hij: “Men bragt zijne dobbelsteenen tot Bernardinus, opdat hij ze verbrandde, en toen hun een werkmans, die dobbelsteenen maakte en verkocht, klaagde, dat hij van zijne broodwinning beroofd werd, leerde hij hem een ander middel van bestaan: hij nam een passer, trok een cirkel op een metalen of houten plaatje en schreef daarop den naam: Jezus. De man volgde de raad van Bernardinus. In plaats van dobbelsteenen maakte hij nu diergelijke plaatjes, en zijn nieuw fabriekaat won de gunst van het volk en gaf hem een ruim levensonderhoud”.<sup>72</sup>

### Onze woning

Hendrik Mande is omstreeks 1360 in Dordrecht geboren en was schrijver, wellicht jurist aan het Hof van de graven van Holland.<sup>73</sup> Onder invloed van Geert Grote bekeerde hij zich en kwam voor het midden van de 1391 aan in het klooster Windesheim bij Zwolle en stierf in 1431. Op 11 november 1395 werd hij ingekleed als kloosterling, ‘reddiet’, zonder priesterwijding. Johannes Busch noemt Mande in zijn kloosterkroniek, ook dat hij veertien geschriften naliet, waarvan er negen teruggevonden en toegeschreven zijn, waaronder: *Hier*



beghint een devoet boeckskijn van der bereydinghe ende vercieringhe onser inwendigher woeninghen.<sup>74</sup> In tegenstelling tot andere titels is dit tractaat weinig onderzocht en zijn er geen bronnen voor aangewezen,<sup>75</sup> anders dan het bijbelboek der Psalmen (Ps. CXXXI: 13,14): “die Here heeft utvercoren Syon. Hy heeft se utvercoren tot eenre woeninghe. Dit sel wesen mine ruste in ewicheyt der ewicheyt. Hier wil ic woenen; want ic heb se utvercoren. – Onse lieve suete Heer ende God, die een Brudegom is der minnender sielen...”

“Hierom laet ons ons selven dairtoe schicken ende bereyden mit oetmoedigher herten, dat wy hem in ons ene bequam woeninghe maken, also dat wy den groten Heer ende onsen Brudegom Ihesu Christum in ons weerdelijke ontfanghen moghen, ende hy mit ons ende wy mit hem in de ewicheyt moghen rusten...” “Ist dan dat wy begheren dese Coninc der glorien in ons te ontfanghen, so moeten wy ierst onse woeninghe scone maken ende suveren van alle dien, dat wy weten of vermoeden dat sinen oghen contrarie sy, of hem teghen mochte wesen in enigher wijs”.

Dan volgt een oproep om alle zonden oprecht te biechten, om die “... te samen [te] doen in enen dichten corf, dat is in onse vaste memorie ende ghehuechnisse, also dat ons daer geen mul, dat is ghen sonde, hoe cleyn ende daghelix dat si sy, uut en ontfaalen. Ende desen corf onsen onreynen keerquaets [vuilnis] sullen wy uutdragen...” “... al hebben wy die scoenheyt onser onnoselheyt overmids sonde mismaect ende bevlect, wy moghen nochtan hopen Godes aensicht te scouwen, ist dat wy oetmoedelic ende waerlic onse sonden biechten willen”...

“Als wy den aldus als voirs[eyt] is onse woeninghe, dat is onse consciencie, ghesuvert ende scone ghemaect hebben, so ist noot ende oec behoerlic, dat sy verciert werde ende hebberlic ghemaect om so groten Here eerbaerlic ende weerdelijke te ontfanghen; wanttet anders niet betaemlic noch behoerlic en wair. Willen wy dan onse woeninghe verciere ende bereyden, alset onsen Coninc ende Brudegom toebehoert, ende also als hy aen ons begherende is, so sullen wy in den eersten die wanden van onser woeninghen, daer te voren plaghen te staen afgoden, dat waren ydele ende onnutte ghedachten, die sullen wy behanghen mit duerbaren abiten ende clederen, dat sal wesen mitten leven onses lieven, gheminden Heren Ihesu Christi ende der heylighen, **opdat hy sijn wapen sye [zal zien] in onser woeninghe; want overmids die wapen plegghet men te kennen der heren woeninghen;** ende oec dat wy ons daerin allen daghe spieghelen moghen, ende verwecket werden hem na te volghen ende te minnen. Voert sullen wy onse woeninghe al over bestroyen mit groenen grase ende mit welrukenden crude, opdat die Here overmids den soeten roeke ghetoghen werde tot onser woeninghe te comen... Oec sullen wy in onse woeninghe setten scoen ende welrukende lelyen; want in der Minnenboec [Hooglied] staet ghescreven, dat onse gheminde Brudegom onder die lelyen ghevoedet wart. So sullen dan onse lelyen wesen reynicheyt des herten ende reynicheyt des lichaems; want daer dese lelyen sijn, daer is onse gheminde gaerne”.... “Sullen wy hem dan in ons ontfanghen om mit ons te woenen ende te rusten, so moeten wy

hem in ons bereyden inwendighen ende uutwendighen vrede: inwendighen vrede onser eyghenre consciencie...” “Uutwendighe vrede sullen wy hebben mit onsen evenmenschen...”

#### Noten

- \* Het onderzoeksinstituut PALLAS van de Universiteit Leiden financierde begin 2004 de reis naar diverse steden in Italië en het verblijf in de Nederlandse instituten in Florence en Rome. De auteur is bijzondere dank verschuldigd aan pater dr. Servus Gieben, OFM Cap., directeur van het Museo Franciscano voor de ontvangst in Rome en het kritisch doorlezen van de tekst.
- 1 Willem Moll, *Johannes Brugman en het Godsdienstig Leven Onzer Vaders in de Vijftiende eeuw*, Amsterdam 1854, 117.
- 2 Moll 1854, 119.
- 3 L. Schläpfer, *Der heilige Bernhartin von Siena*, Düsseldorf 1965, 100-112; L.A.M. Goossens OFM attendeerde op het feit dat Bernardinus een groot promotor was van de ‘zoete naam Jezus’, maar dat zijn predicaties passen in een aanzienlijk oudere, vooral Franciscaanse traditie.
- 4 Edouard Urech, *Dictionnaire des symboles chrétiens*, Neuchâtel 1972, 92-93. Met dank aan Thomas Coomans te Brussel. In het Museo Medievale e Moderne te Arezzo hangt bijvoorbeeld een marmeren kruis (inv. nr. 19213) uit circa 1200 met twee keer IHS in de teksten: I(E)H(US) NAZAREN(US) REX IUDEOR(UM), in basso: I(E)H(SU)S NAZAREN(US) Q(UI) P(RO) NOB(IS) PEPE(N)DIT I(N) + (CRUCE)
- 5 Zie *Enciclopedia Bernardiniana*, met name de delen 2 en 3 resp. *Iconografia* door Mario Alberto Pavone e Vincenzo Pacelli (eds.) en *Vestigia* door Silvio Aloisi (ed.) uitgekomen te L’Aquila n.a.v. het 600e sterfjaar van Bernardinus.
- 6 V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, 3 Catalogus, Brugge 1976, nr. 469.
- 7 Iris Origo, *The World of San Bernardino*, New York 1962, 122-130.
- 8 Franco Mormando, *The preacher’s demons: Bernardino of Siena and the social underworld of Early Renaissance Italy*, Chicago 1999, 104-105.
- 9 Origo 1962, hfdst. V, 117 e.v.
- 10 Nico Lettinck, *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen*, Hilversum 1999, 42-46.
- 11 Origo 1962, 42.
- 12 Origo 1962, 176.
- 13 Origo 1962, 177-178.
- 14 Iris Origo, *De koopman van Prato*, Utrecht 2001, 311.
- 15 Origo 2001, 314.
- 16 Origo 2001, 316.
- 17 Origo 1962, 35 en 36.
- 18 Origo 1962, 26.
- 19 Origo 2001, 317.
- 20 Origo 2001, 318.
- 21 Origo 2001, 321 e.v.
- 22 Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, dl.1, Zwolle 1954, 171-175.
- 23 Origo 1962, 27.



- 24 *Patron Saints Index* op Internet onder [www.catholic-forum.com/saints](http://www.catholic-forum.com/saints)
- 25 Johannes Hofer, *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*, I en II, Heidelberg 1964, 403-407. Met dank aan dr. Servus Gieben OFMCap. te Rome voor het attenderen.
- 26 Ottokar Bonmann, 'Johannes Kapistran in der figuratieven Kunst seiner abruzzesischen Heimat: ein Beitrag zur kapistranischen Ikonographie', in: *Franziskanische Studien* 52(1970), 290-346. De auteur nummert en beschrijft circa 130 afbeeldingen van de heilige waarvan 1 t/m 50 zich bevinden in L'Aquila, 51 t/m 110 in Capestrano en 111 t/m 131 in andere plaatsen.
- 27 Christian Dümmler, toelichting bij een serie ansichtkaarten *Bamberg im späten Mittelalter (1470-1500)*, Babenberg Verlag Bamberg, z.j. Meer uitgebreid: H. RuB (red.), *Der BuBprediker Capestrano auf dem Domplatz in Bamberg. Ein Bamberger Tafel um 1470/75*, Ausstellung des Historischen Museums Bamberg 1989. Met dank aan prof. dr. A. Hubel voor het attenderen op en mw. dr. R. Hanemann voor het versturen van de catalogus met diverse bijdragen.
- 28 Origo 1962, 150-152.
- 29 F.A.H. van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M. (1400-1473), met een uitgave van zijn tractaten*, Nijmegen 1967, 25.
- 30 Van den Hombergh 1967, 27.
- 31 Moll 1854, 119.
- 32 Moll 1854, 120.
- 33 Van den Hombergh 1967, 19.
- 34 J. de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis* II, Utrecht/Nijmegen/Antwerpen 1936, 410-411.
- 35 D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht, 261.
- 36 Van den Hombergh 1967, 30.
- 37 Lettinck 1999, 8-10.
- 38 F.A.H. van den Hombergh te Haren was zo vriendelijk de door hem getranscribeerde bronnen uit de Stadtbibliothek te Düsseldorf ter inzage te geven: Jacob Polius OFM en Adamus Bürvenich OFM, (geschr. 1656- ca. 1666), 37 en 337 en Adamus Bürvenich OFM, geschreven 1665 en later, 100: "ipsius Brugmanni effigies ad mentum rasi et staturae gracilis, genuflectensis ad S. Bernardini pedes connexa erat". De schildering in de tussen 1453 en 1460 gebouwde kooromgang geeft afbeeldingen van zes Franciscaner heiligen: Franciscus, Clara, Bonaventura, Elisabeth van Thüringen die een kreuple kleedt, Antonius van Padua en Bernardinus van Siena met een opengeslagen boek ('Pater manifestavi nomen tuum hominibus/ completum est hoc opus anno mccccliiii', 1453), het stralende schild met de letters IHS en aan zijn voeten de knielende stichter die spreekt: 'O Sancti amici Dei, miseremini[?] mei'
- 39 D.J. de Vries, 'Johan van den Mynnesten en zijn tijdgenoten te Zwolle', V.T. van Vilsteren en D.J. de Vries(eds.), *Van Beek en land en mensenhand*, Utrecht 1985, 228.
- 40 Van den Hombergh 1967, 18.
- 41 G.A. Zwolle, *Jaarrekening 1455*. Met dank aan Nico Lettinck die dit gegeven presenteerde bij zijn lezing op 23 februari 2004 in Zwolle.
- 42 B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle V*, Zwolle 1775, 44.
- 43 Van den Hombergh 1967, 23.
- 44 M.E. Houck, *Het Grootte Kerkhof te Deventer*, Deventer 1900, 17 (Overdruk uit de Deventer Courant van 7 set. 1900, nr. 36)
- 45 Vriendelijke mededeling van W. Haakma Wagenaar te Amsterdam.
- 46 B.J.M. Klück, 'Städtische Kleinhäuser in Utrecht', *Hausbau in den Niederlanden. Jahrbuch für Hausforschung* 39(1990), 252.
- 47 D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *Bulletin KNOB* 89(1990), 30-31.
- 48 Zie bijvoorbeeld: Brugman en Peters II s.a., afb. 412.
- 49 Giesberg III 1934, 45-344.
- 50 Giesberg III 1934, 45-47.
- 51 Van den Hombergh 1967, 24.
- 52 R. Meischke en M.C. Scheers, 'De pastorie in Warffum', *Jaarboek Monumentenzorg 1990*, Zwolle/Zeist 1990, 119.
- 53 C.M. Hogenstijn, *De Totenmuziek van Deventer*, Deventer 1983, 34 en 38.
- 54 Informatie hieromtrent ontving ik van collega H. van Nieuwenhoven die de z.g. oorlogsdocumentatie van Nederlandse klokken geheel toegankelijk heeft gemaakt. Het exacte tijdstip waarop klokken met de namen van Jezus, Maria en Johannes verschenen is echter niet bekend.
- 55 Dit gegeven komt uit de door H. van Nieuwenhoven uitgewerkte oorlogsdocumentatie d.d. 24.3.1943. Deze klok weegt 1500 kg.
- 56 Origo 1962, 136.
- 57 Origo 1962, 139-140.
- 58 Moll 1854, 173.
- 59 Moll 1854, 174 en 175, Lettinck 1999, 20-23.
- 60 Origo 1962, 141. De stad heb ik helaas nog niet bezocht, maar Silvio Aloisi (ed.), *Enciclopedia Bernardiniana 3: Vestiga*, L'Aquila 1984, 376 schrijft bij de Provincia di Belluno: "Monogrammi bernardiniani del Nome di Gesù a memoria della predicazione del Sante furono apposti sui muri delle piazze e delle vie della città, sui portali delle case e dei palazzi cittadini dopo' avere distrutte e raschiate le insegne delle fazioni".
- 61 Origo 1962, 142. Bernardinus volgde hierin St. Franciscus en de Spaanse dominicaan Vincent Ferrer die B. In zijn jeugd gehoord had.
- 62 Moll 1854, 116.
- 63 Origo 1962, 33.
- 64 Moll 1854, 167.
- 65 P. Grootens s.j., *Onuitgegeven Sermoenen van Jan Brugman O.F.M.*, Tiel 1948, 167. Deze tweespalt vergeleek Brugman met god en de duivel of god en de wereld.
- 66 Moll 1854, 176-177.
- 67 Lettinck 1999, 15.
- 68 De Vries 1994, 260-276.
- 69 Moll 1854, 299.
- 70 Origo 1962, 191.
- 71 "E l'unta quercia del suo banco in Ceppo Ritornò, per I Poveri di Cristo", Origo 2001, 329.
- 72 Moll 1854, 116.
- 73 Th. Mertens, *Hendrik Mandé (?-1431) teksthistorische en literatuurhistorische studies*, Nijmegen 1986, 19 (proefschrift).
- 74 Opgenomen in: Moll 1854, 293-309 als Bijlage VI-II, Liber de praeparatione internae nostrae habitationis, geschreven te Windesheim in het eerste kwart van de 15de eeuw (259).
- 75 Mertens 1986, 396.